

ГАЛИНА ЛИСА
ВЗАЄМОДІЯ ДАВНЬОБОЛГАРСЬКОЇ МОВИ
ТА ЇЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ІЗВОДУ
(ПРОДОВЖЕННЯ — ДИВ. ПОЧ. У ВИП. № 50)

Як відомо, втрата редукованих виявилася найбільш вагомим фонетичним процесом в історії давніх слов'янських мов, що спричинив докорінну перебудову звукової системи. Це суттєво сприяло визначенню шляхів формування специфічних фонетичних рис, які вирізняють сучасні східнослов'янські мови та їх говори. Як зазначав російський дослідник В.Сидоров, розвиток фонетичних можливостей, які з'явилися в давньоруській мові внаслідок падіння редукованих, дає змогу поділяти історію звукової системи на два основних періоди — до і після падіння редукованих.

У попередній розвідці ми коротко розповіли про долю праслов'янських сполук *tort, *tolt, *tert, *telt, які дали рефлекси, спільні для всіх східнослов'янських мов, що ввійшли в історію фонетики під назвою «повноголосся», за терміном М.Максимовича. Тепер зупинимося на історії спільнослов'янських сполук *tyrt, *tylt, *tyrt, *tylt, що також були однією з ознак пристосування старослов'янського письма до східнослов'янської фонетики, становлення східнослов'янського ізводу. У старослов'янській мові складотворчі плавні передавалися як *ръ*, *рь*, *ль*. Давньоруські книжники, списуючи давньоболгарські оригінали, відтворювали ці сполуки по-різному: поряд із звичайними для старослов'янської мови *ръ*, *рь*, *ль* трапляються в Давньоруських списках написання *ър*, *ьр*, *ъл*, *ъръ*, *ьръ*, *ьль* або *ър'*, *ьр'*, *ъл'*. Такі орфограми нерівномірно з'являються під пером окремих переписувачів і наявні в текстах різної територіальної належності.

Власне старослов'янські манускрипти відбивають змішування первинних *ръ*, *ль* — *рь*, *ль*, тобто в певних випадках складотворні *р*, *л* відрізнялися певною м'якістю, однак на давньоболгарському ґрунті сполуки типу *tyrt зазнали втрати розрізнення *ръ* — *рь*, *ль* — *ль*. Припускають, що в Кирило-Мефодіївських оригіналах таке розрізнення існувало, зберігається воно в пам'ятках моравської редакції старослов'янської мови. На думку болгарських істориків мови, поступово *р*, *л* втрачають свою складотворчість, еровий призвук наростає і перетворюється на повноцінний еровий голосний, що призводить до утворення в болгарській мові складів *ръ*, *ль*, в яких *р*, *л* стають нескладотворчими. Цей процес розпочався ще в старослов'янський період і по-своєму проходив у різних болгарських говорах: найраніше складотворчість втратили східноболгарські говори, в західних же і до цього часу трапляються *р*, *л* із збереженням складотворчості, а, наприклад, в родопських говорах ці сполуки утворюють склади з голосними повного творення (*порстен* < *пръстъль*, *борзо* < *брьзо*, *порво* < *пръво*). Сучасні болгарські діалекти, за даними болгарських дослідників, являють досить строкату картину щодо місця *ъ* у сполуці *зр*, *л*: є говори, в яких *ъ* стоїть після плавних (*блъгаре*, *длъги*, *пръво*). та діалекти, де *ер* вживається перед плавними (*първо*, *върх*); у більшості східноболгарських та деяких західноболгарських говорах місце *ъ* залежить від наявності приголосного в наступному складі (*грънчар* — *гърне*, *гълтка* — *гълтам*), що властиве і сучасній літературній болгарській мові. Деякі корені із сполуками *ерів* та плавних, наприклад, *чръ-/чрь-*, *жль-/жль-*, *жръ-/жрь-* розвиваються в *чер-*, *леер-*, *жел-* (*черпя* — *чръпати*, *черв* — *чръвъ*, *черви* — *чръвлънъ*, *черен* — *чрънъ*, *жерд* — *жръдъ*, *леерна* — *зірънь*, *желт* — *жльтъ*), хоча в окремих говорах (переважно західноболгарських) існують і форми *чървен*, *чърв*, форма *жълт* закріпилася в літературній мові. Як вважають деякі болгарські вчені, зокрема К.Мирчев, первинно ерові голосні стояли після плавних приголосних, що засвідчується давньоболгарськими та середньоболгарськими пам'ятками. Але вони набувають рухомого характеру, хоча в старослов'янських рукописах такі випадки поодинокі. Наприклад, у Македонському листку, старослов'янському манускрипті XI ст.: *върхъ*, *дързостиж*, *гърд*, *дързь*; подібні відхилення спостерігаються в Болонському псалтирі (XII-XIII ст.), Добрійшовому євангелії XIII ст. (*мълчъ*, *хълмъ*, *мълниа*, *тълцѣтѣ*, *на дълзѣ і под.*).

При передачі сполук типу *tъrt руські книжники керувалися своїми власними нормами. Відмова від болгарських написань типу *рѣ, лѣ*, що позначали в текстах давньоболгарської мови складотворчі плавні, могла відбуватися, напевне, в давньоруській писемності внаслідок невідповідності цих орфограм тим звучанням, які були властиві давньоруській мові. Існують різні думки щодо фонетичної природи цих сполук. Одні вчені вважали, що в рефлексів давніх **tъrt, *tъlt, *tъrt, *tъlt* у давньоруській мові після падіння редукованих *р, л* довгий час зберігали складотворчість, інші, навпаки, твердять, що вони втратили її ще до падіння редукованих, розвинувши після себе вставні *ь, ъ*; деякі дослідники припускають, що цей процес проходив неоднаково в різних східнослов'янських діалектах. Так, на думку В.Сидорова, заміна старослов'янських написань типу *рѣ* східнослов'янськими типу *ѣр* може пояснюватися лише тим, що в давньо-болгарській мові перед плавними знаходилися звичайні редуковані голосні, і в такому випадку ці сполуки утворювали закриті склади, що суперечило закону відкритого складу; це протиріччя знімалося тим, що плавний після редукованого в такій позиції набував складотворчості.

Старослов'янські орфограми звичайні в пам'ятках XI ст., наприклад, *зръно, пръвиш, пръста, мрътвъ, жрътвами* — в Остромировому євангелії 1056—1057 р.; *длъга, грътанъ, вльчъцѣ, въ вльнахъ, въврѣжеть сѧ* — в Святославовому збірнику 1076 р., лише два випадки болгарських написань засвідчені в Архангельському євангелії 1092 р.: *цръкъвъ* та *накръмихомъ*; перевага старослов'янської послідовності плавного з редукованим надається писарями Святославового збірника 1073 р., про що відзначив А.Розенфельд, хоча досить частотні й східнослов'янські варіанти. За спостереженнями С.П.Обнорського, в Чудівському псалтирі XI ст. всього 16 відсотків болгарських орфограм від загальної кількості рефлексів давніх сполук типу *tъrt, а в Мінеї 1097 р. за листопад 27,5% подібних написань, тоді як, за даними В.Комаровича, в Жовтневій Мінеї за 1096 р. — всього 3 відсотки. Перевага східнослов'янських написань редукованого з плавним наявна в Бичковському псалтирі XI ст., Мінеї Дубровського, в той час як деякі інші манускрипти XI ст. дають приклади давньоболгарських орфограм, наприклад Турівське євангеліє, Слуцький псалтир, Житіє Кіндрата, за спостереженнями І.Тота. Вплив старослов'янської мови оригіналів виявився й у заміні *ь* — *ъ* у сполуках *tъrt — *tъrt, що, очевидно, пов'язане з орфографією протографів, що передавали притаманний для давньоболгарської мови перехід *ь* — *ъ*. Подібне явище фіксується в Хиландарських листках, Листках Ундольського, Охридському євангелії (С.Кульбакин), Синайському требнику властиве ствердіння *р*, а Клоцовому збірнику — *л* (Є.Карський). Лише старослов'янські варіанти відтворює Реймське євангеліє XI ст. (типу *жрътвоу, пръвѣньцѧ*). Як зазначав І.Тот, це властиве всім одноєровим пам'яткам східнослов'янської редакції, до таких текстів належало й Реймське євангеліє. Взагалі ж давньоруські рукописи, як правило, не змішують *рѣ* та *рѣ*, хоча таке змішування характерне для старослов'янських оригіналів. Якщо ж це відбувається, то, як спостерегла О.Малкова, подібне змішування відбиває східнослов'янські фонетичні явища: *рѣ* вживається перед твердими передньоязиковими, *рѣ* — в усіх інших випадках.

Особливо відчутна різниця в ставленні русичів, що списували стародавні рукописи, до передачі сполук типу *рѣ, лѣ* тоді, коли пам'ятка переписувалася кількома писарями. Так, наприклад, руські написання *ѣр, ѣр, ѣл* послідовно проводяться у першому почерку Остромирового євангелія; другий переписувач, диякон Григорій, що списав основну частину тексту цього євангелія, звичайно зберігає старослов'янські орфограми, однак, як зауважує Ф.Фортунатов, спираючись на власну вимову, пишець досить часто змінює ці написання, вживаючи сполуки *ѣръ, ѣръ, ѣръ, ѣль* або *ѣр', ѣр', ѣл'* (за підрахунками В.Сидорова — 37 відсотків таких написань поряд з 62 % старослов'янських у Григорія). Подібні підрахунки наводить В.Сидоров для Листопадової Мінеї за 1097 р., також писаної двома писарями: у першого переписувача старослов'янських орфограм 43 %, різних варіантів руських — 57 %, у другого старослов'янських написань лише 12 %.

Старослов'янські варіанти трапляються і в більш пізніх текстах, причому не лише тих, що належать до східнослов'янського ізводу, а й оригінальних давньоруських, наприклад:

грѣдынѣ (Троїцький збірник XII-XIII ст.), *дрѣжащю*, *грыпаньмь* (Казання про Бориса та Гліба XII ст.), *дрѣжань* (Рязанська Кормча 1284 р.), *въврѣзи сѧ*, *дрѣзати* (Житіє Феодосія Печерського XII ст.), *въврѣзи сѧ* (Пролог 1383 р.), або пізніх списках давніх творів, наприклад, Слові Іларіона (XI ст.) за списком XIV-XV ст.: *жльчи*, *влъхвъ* та ін.; характерним у цьому відношенні є приклад з Житія Сави Освяченого XIII ст. — *дльгь*, де перед *л* вискоблене *о*, очевидно, внаслідок орієнтації на оригінал пам'ятки, як, напевне, орфографією протографів або ж орієнтацією на старослов'янські зразки, книжно-писемну мову зумовлені й інші подібні випадки.

Більшість текстів XI-XII ст., тобто до відбиття писемністю падіння редукованих, засвідчує написання *ър'*, *ьр'*, *ъл'* та *ърь*, *ьрь*, *ьрь*, *ъль* (напр., *мъл'ва*, *мъл'наѧ*, *мър'твьхъ* в Остромировому євангелії; *оутвьр'ди*, *твьр'доу* в Євгенівському псалтирі; *сьвьр'же*, *дъвозьр'ны*, *потъл'кнѣвъ* та ін. в Житті Фекли; *въззьр'ди*, *одьр'жѧ*, *растьр'гнѣмь*, *напъл'наѧ* і под. в Чудівському псалтирі; *вьр'хоу*, *мър'твьихъ*; *скър'бѧ* в Христоніпільському Апостолі; *сьмѣр'тлю*, *пър'си* та інші в Мстиславовому євангелії і под. Або: *дърьзнѣвъ*, *дълъгы*, *зьрьно*, *зьльчѣ*, *вьртоградъ*, *сьвьръишень* — в Остромировому євангелії; *дълъготоу*, *дърьжѣвъна* в Бичківському псалтирі; *цьръкъвѣ*, *въльсви*, *ѡ(т)вьръзоуть сѧ* в Архангельському євангелії; *жърьтва* в Збірнику Святослава 1076 р., 51 приклад подібних написань засвідчений, за даними О.Розенфельда, в Збірнику Святослава 1073 р., *зьльчъ*, *тьрьнѧ* в Чудівському псалтирі; *жърьтвоу*, *дърьзновеник*, *обълкъль* в Мінеї Дубровського та ін. З XII ст. пам'ятки відбивають написання *орь*, *оль*, *ерь*, *ерь*, *ол*, *ор*, *ер*, наприклад, в Добриловому Євангелії 1164 р., яке одним з перших послідовно фіксує процес падіння редукованих: *мърьтваѧ*, *исперва*, *перьста*, *торжьникомь*, *ѡ(т)верста*, *до верха*, *п(о)черпѣте*, *сьмерти* та под.

Орфограми з двома редукованими, за спостереженнями дослідників, найбільш частотні й послідовні в пам'ятках північноруських, як і друге повноголосся спостерігається найбільш послідовно й більш поширене в російських північно-західних говорах, звичайно перед складом із втраченим редукованим (типу *кором*, *верех*, *торог*, *молонья* і под.). Пор. у пам'ятках: *молови*, *.в. горошка масла* в новгородських берестяних грамотах XII-XIII ст., *безмоловаѧ* в Новгородському пролозі 1262 р., череплема в Житті Сави Освяченого XIII ст. *верѣбныѧ* в Захарійнському Паремійнику 1271 р., *молонья*, *полозяху*, *умерель* в Лаврентіївському літописі, *дерезноу* в Читаннях Борису та Глібу XI ст. за списком XIV ст., *умеретьвѧ* в Путенському євангелії XIII ст. та ін. Вчені по-різному визначали причини й хронологію виникнення цього явища. В науковій літературі з цієї проблеми звичайно ставиться ряд запитань, зокрема: чому слова із сполуками типу *търт не підлягають правилу про поділ редукованих на сильні та слабкі, оскільки редукований перед плавним був завжди сильним, і лише в північно-західних російських говорах обидва редуковані могли бути сильними; чим викликаний різнобій у написаннях сполук редукованих з плавними в давньоруських рукописах; якщо друге повноголосся з'явилося одночасно і з тих же причин, що й перше, чому переважають написання типу *ър*, *ьр*; якщо ж друге повноголосся виникло після падіння редукованих, що позначали тоді написання типу *ърь* і под. (див., напр., у О.Малкової). Відповіді на ці питання вчені шукали, аналізуючи давні тексти різної територіальної та хронологічної належності, приходячи часом до протилежних висновків. Одні, слідом за О.Шахматовим, вважали, що друге повноголосся не пов'язане з першим, розвинулось після падіння редукованих і в новозакритих складах було специфічно північноруською рисою. А давньоруські написання типу *ърь*, *ъль* вчений, як і В.Ягич, вважав результатом поєднання давньоболгарської орфографії з давньоруською, що передавало штучну вимову внаслідок спроби наблизити власну вимову до староболгарської. Цю думку підтримували й інші дослідники, напр., П.Черних, Л.Якубинський, П.Кузнецов та ін. Протилежна гіпотеза була висунута О.Потебнею, згідно з якою друге повноголосся почало розвиватися одночасно з першим і в силу тих же причин, основними з яких були дія тенденції до відкритості складу, втрата складотворчості плавними та занепад редукованих. Послідовниками О.Потебні в цьому питанні були О.Соболевський, М.Дурново, В.Марков, Ф.Філін, В.Колесов, О.Малкова та ін. Спробу примирити різні погляди на розвиток давніх

сполук *tьrt, *tьlt, *tьrt, *tьlt зробив М.Русинов, давши ймовірно-статистичну інтерпретацію цих рефлексів у Лаврентіївському літописі та углицькій писемності XV-XVII ст. Дослідник дійшов висновку, що друге повноголосся могло співіснувати з складотворчістю плавних, які втрачали свою складотворчість в різних східнослов'янських діалектах в різний час, зокрема в північно-західних давньоруських говорах це відбувалося до падіння редукованих і викликало згідно з законом відкритого складу вставку ь, ь після плавного, що, як і ь, ь перед плавним, перетворились на о, е після втрати редукованих. В інших східнослов'янських діалектах, особливо віддалених від північно-західних, втрата складотворчості плавними проходила або в час падіння редукованих, або пізніше, коли перестав діяти закон відкритого складу, внаслідок чого друге повноголосся тут практично не розвинулося. Між цими крайніми діалектами були проміжні з відповідними проміжними, іноді суперечливими результатами. Друге повноголосся розвивалося переважно в тих випадках, коли сполука редукованого з плавним стояла перед приголосним, за яким йшов слабкий редукований. Внаслідок вокалізації редукованих плавні сонанти, що стояли після них, втрачали свою складотворчість, а внаслідок компенсації довготи в процесі занепаду після наступного приголосного слабких редукованих після сонантів виникав новий голосний, аналогічний тому, що розвинувся перед ним із сильних ь, ь. Процес розвитку другого повноголосся не всі діалекти давньоруської мови охопив однаковою мірою, в північних говорах він виявився ширше, в південних — вужче. Отже і відбиття в пам'ятках наслідки його знаходили різноманітне, на це накладалася ще й орієнтація на старослов'янські зразки, норми книжно-писемної мови.